

Mitchell A. Orenstein: *Out of the Red. Building Capitalism and Democracy in Postcommunist Europe*

The University of Michigan Press, Ann Arbor, 2001

A közép-kelet-európai országokban az átmenet az államszocializmusból a demokratikus kapitalizmus rendszerébe többé-kevésbé sikeresen befejeződött. A siker nem volt előre kódolva az átalakulási folyamatba, s nem volt magától értetődő. A posztoszocialista transzformációval foglalkozó társadalomtudományok – nem egy időben, és nem azonos érvek alapján – reflektáltak az átalakulás nehézségeire. A közgazdaságtan képviselői közül sokan gyors és sikeres gazdasági átalakulást prognosztizáltak. A *mainstream* közgazdasági elmélet képviselői a hatékonyság értékéhez kötődő elemzéseikben abból indultak ki, hogy az erőforrásokat pazarló tervgazdaság intézményeinek felszámolása jelentős növekedési energiákat szabadít fel, s ez lehetővé teszi az új piacgazdasági intézmények gyors és sikeres bevezetését, mivel a gazdasági visszaesés viszonylag rövid időszakra korlátozódik majd. Ezért a közgazdaságtan számos képviselője az átalakulás sikerét a gyors és radikális reformok sikerétől tette függővé. E felfogásban a politikai átalakulás feladata a gazdasági átalakulás feltételeinek biztosítása volt. A politikának is a gazdasági reformok radikalizmusát kellett támogatnia.

E nézettel szemben mind a gazdaságszociológia, mind a politikai gazdaságtan kétegyeket jelentett be.¹ A gazdaságszociológus David Stark például a posztoszocialista átalakulás útfüggő jellegére hívta fel a figyelmet, és evolucionista érvek alapján megkérdőjelezte a radikális reformok megvalósíthatóságát kimondó állítások érvényességét. A szociológus szerint a gazdasági átalakulásnak nem a piac, hanem a hálózat a kulcsfogalma, mivel a piac nem légtüres térben, nem atomizált individuumok anonim kapcsolatrendszereként, hanem társadalomba ágyazódva, hálózatok formájában működik. Ezért az a közgazdaságtani diskurzus, amely radikális piaci reformokat ajánl a posztoszocialista országok számára, valójában légtüres térben mozog (Stark [1994]).

A posztoszocialista transzformáció politikai gazdaságtana nem a hatékonyságot, de nem is a piac társadalmi beágyazottságát, hanem a gazdasági hatékonyság és a politikai legitimitáció kölcsönös egymásra hatását választotta elemzési kiindulópontul. Az átalakulás politikai gazdaságtanának képviselői a kilencvenes évek elején úgy érveltek, hogy a diktatúrából a demokráciába és a tervgazdaságból a piacgazdaságba való egyidejű átmenet sikere igen valószínűtlen, mivel a demokratikus politikai berendezkedés stabilitását alá fogja ásni a gazdasági átmenet következtében csökkenő jólét és növekvő társadalmi egyenlőtlenség (vö. *Offe* [1991], *Przeworski* [1991]). Ennek alapján két lehetséges forgatókönyvet vázoltak fel: 1. a szavazók a transzformációs költségek terhei alatt a demokráciát a piaci átalakulás ellen fordítják; 2. a hatalmon lévő és a piacgazdasági reformok iránt elkötelezett politikai elitek a gazdasági átalakulás védelmében a demokráciát autokratikus uralmi rendszerré alakítják át.

Bár ez az elemzés plauzibilisnak látszott, mégsem igazolódott. A közép-kelet-európai országokban egyik negatív forgatókönyv sem vált valóra. Az átalakulás költségei igen

¹ A közgazdaságtanon belül az evolúciós közgazdaságtan nézőpontját képviselő szerzők is bírálták a fenti álláspontot. Vö. például *Murrell* [1995] és *Csaba* [1994].

nagyok – a vártnál nagyobbak – voltak, ez mégsem roppantotta össze a demokratikus politikai berendezkedést, s a gazdaságrendszer-átalakító reformok sem álltak le. Mivel magyarázható ez a történelmileg valószínűtlen eredmény? Miben tévedett a „türelem politikai gazdaságtana”, amely a demokrácia és a kapitalizmusba való egyidejű átmenet feszültségét fogalmazta meg? Ezekkel az igen fontos és érdekes kérdésekkel foglalkozik Mitchell Orenstein könyve.

A szerző szellemesen fordítja meg a demokrácia és a piacosság ellentétéről megfogalmazott tézist. Ebben részben olyan szerzők álláspontjára is támaszkodik, mint David Stark és Bruszt László, illetve Greskovits Béla (*Bruszt* [1995], *Stark–Bruszt* [1998], *Greskovits* [1998]). Orenstein szerint éppen a demokratikus politikai rendszer teszi lehetővé a gazdasági átalakulás sikeres végrehajtását: a kapitalizmus létrehozásának a demokrácia nem gátja, hanem elősegítője lehet. A posztszocialista átalakulást sikeresen végrehajtó közép-kelet-európai országokban a parlamentáris demokrácia korlátozta ugyan a gazdasági reformok radikalizmusát, de ez nem vezetett a várt negatív gazdasági következményekhez. A hazai és nemzetközi cselekvési korlátok arra kényszerítették a politikai pártokat, hogy olyan gazdaságireform-stratégiákat keressenek, amelyekkel elnyerhető a szavazók többségének politikai támogatása. E törekvések olyan politikai innovációkhoz vezettek, amelyek a gazdasági hatékonyság és a társadalmi kohézió kettős célját kísérelték meg megvalósítani. A pártverseny segítségével lehetővé vált alternatív, egymást korrigáló politikai stratégiák bevezetése s az elkövetett politikai hibák kijavítása. A pártverseny keretében a pártok tanultak egymás hibáiból. E tanulási folyamat pedig megnövelte az átalakulás sikerének esélyét.

A szerző a tézist a cseh és a lengyel rendszerváltozás összehasonlításán keresztül fejtette ki és igazolta. A lengyel és a cseh eset több, lényeges ponton különbözött egymástól. A lengyelek sokkterápiát alkalmaztak, azt a megfontolást követve, hogy ki kell használni az átalakulás által kínált kezdeti helyzetet, amikor a szavazók még elfogadják a gazdasági megszorításokat. Balcerowicz, a lengyel sokkterápia atyja, úgy érvelt, hogy a kezdeti, rendkívüli politikai helyzet elmúltával már nem lenne lehetséges a radikális megszorító intézkedések bevezetése. A csehek, szemben a lengyelekkel, a gazdasági reformok hatásait kezdettől fogva szociális intézkedésekkel tompították, igyekeztek csökkenteni az átalakulás költségeit és fenntartani a reformok és a reformer kormány társadalmi támogatottságát. A társadalmi kohézió és a demokratikus konszolidáció követelményeinek figyelembevételével a cseh reformerek eltértek a neoliberais ortodoxiától: a cseh reformstratégiában keveredtek a neoliberais és szociáldemokrata politikai elemek.²

A lengyel történet Orenstein előadásában a következőképpen hangzik. A Szolidaritás által támogatott első lengyel kormány a radikális gazdasági átalakulás politikáját folytatta. Ez nem volt magától értetődő, hiszen a munkások érdekképviselőként létrejött Szolidaritás eredetileg öngazgatási elképzeléseket ápolt. A rendszerváltozás váratlan-sága, a lengyel gazdaság válsága azonban azonnali gazdaságpolitikai lépéseket követelt, s a válság megoldására a Szolidaritásnak nem volt átfogó programja – írja a szerző. Ugyanakkor Balcerowicz személyében adott volt az a Szolidaritás számára is legitim személy, aki szorgalmazta a technokrata színezetű gazdasági és politikai receptek alkalmazását. Balcerowicz gazdasági téren meghirdette a sokkterápiát, politikai téren együttműködött a külföldi szakértőkkel, s igyekezett elszigetelődni a hazai érdekcso-

² Orenstein a posztszocialista átalakulás lehetséges reformstratégiáinak megkülönböztetésére a neoliberais *versus* szociáldemokrata jelzőket alkalmazza. Szóhasználatából kitűnik, hogy a neoliberais reformokon a washingtoni konszenzushoz kötődő, technokrata beállítottságú reformcsomagot érti. A neoliberaisizmus számára tehát nem egy közgazdasági iskolát megragadó esztörténeti fogalom, hanem aktuális politikai-gazdaságpolitikai címke.

portoktól. A Balcerowicz-csoport elszigetelődését a hazai érdekcsoportok politikai befolyásától az tette lehetővé, hogy meghatározó Szolidaritás-vezetők támogatták a programját, és a lengyel parlament hajlandó volt igent mondani a gazdaságiválság-mendezselő csomagra.

Az adott politikai környezetben azonban a sokterápia nem volt sokáig folytatható. A sokterápia elleni tiltakozó szavazások, sztrájkok, a Szolidaritás koalícióján belül is jelentkező ellenállás, valamint a Szolidaritás szétesésének a következtében a radikális reformprogram már az 1993-as a baloldali választási győzelem előtt elveszítette parlamenti többségét.

Orenstein mindebből azt a következtetést vonja le, hogy a politikai elszigetelődés technokrata stratégiája nem lehetett sikeres. Balcerowicznak nem volt saját pártja, ezért mások, mindenekelőtt Wałęsa támogatásától függött. A reform költségeit továbbá éppen a Szolidaritás híveinek, mindenekelőtt az állami nagyvállalatok munkásainak kellett viselniük. A parlamenti támogatás elvesztése ösztönözte a reformereket arra, hogy a sokterápia folytatását az elnöki hatalom megnövelésével tegyék lehetővé, de e törekvésük hajótörést szenvedett a parlament ellenállásán. Az eredmény a demokráciának az autoritarianus törekvések felett aratott győzelme volt. Ez egyúttal elindította a demokratikus tanulás folyamatát, ami azután lehetővé tette a demokrácia és a kapitalizmus együttes fennmaradását. A demokratikus kényszerek megváltoztatták a lengyel reformerek politikai stílusát és törekvéseik tartalmát is – állítja a szerző.

A Suchocka-kormány indította el 1992-ben a korábbi stratégia módosítását jelentő politikai változást azzal, hogy kereste a megegyezést a társadalommal, és hangsúlyozta az intézményi átalakulás fontosságát. Suchocka kormánya megbukott, a Szolidaritáson belül nem sikerült a megegyezés, s a baloldal került hatalomra. A baloldali kormány tárgyalt a szakszervezetekkel és a munkaadókkal, új privatizációs politikát vezetett be, és fontosságot tulajdonított az átalakulás szociális oldalának. A baloldali kormány folytatta a kapitalista átalakulást, de igyekezett csökkenteni annak társadalmi költségeit – fejtegeti Orenstein. Tegyük ehhez hozzá, az új kormánynak azért is nyílt erre lehetősége, mert Balcerowicz már helyette meghozta a gazdasági stabilizációt szolgáló igen fájdalmas döntéseket. 1997-ben a technokratából technopollá³ átalakuló Balcerowicz – saját politikai erőt szervezve maga mögé – visszatért a hatalomba, most már nem a sokterápia programjával – jegyezzük meg, hogy erre nyilvánvalóan nem is volt már szükség.

Lengyelország tehát – írja a szerző – sajátos *start-stop-start* reformciklust járt be, ez azonban nem akadályozta meg a reformok sikerét. Ellenkezőleg, a politikai demokrácia keretei között zajló pártverseny olyan politikai tanulási folyamatot indított el, amely a versengő politikai erők programjait közelítette mind a hatékonyságot, mind a szociális kohéziót szem előtt tartó célokhoz. A lengyel demokráciában a pártok versenye a versengő politikai erők gazdasági célkitűzéseit nem eltávolította egymástól, hanem közelítette egymáshoz: a pártverseny a gazdaságpolitikai célok konvergenciáját eredményezte. Ily módon vált lehetségessé a kapitalista és a demokratikus átalakulás közötti feszültség enyhítése – mondja Orenstein.

A cseh reformprogram – írja szerzőnk – a radikális stabilizációs és liberalizációs intézkedések negatív hatásait a kezdetektől fogva szociális kompenzációval kísérte meg enyhíteni. Ennek magyarázata az, hogy a radikális reformerek politikai pozíciói az átalakulás kezdetén gyengék voltak. Ily módon a cseh reformereknek törekedniük

³ Orenstein szembeállítja a technokratát és a technopolt. A technokrata a gazdasági reformok sikerének feltételét a politikától való elszigetelődésben látja, ezzel szemben a technopol nem tartja magát távol a politikától, hanem a demokratikus politikai rendszeren belül próbál meg tartós politikai támogatást szerezni céljaihoz.

kellett gazdasági programjuk politikai legitimálására, a reform politikai bázisának létrehozására. Ezért nem a politikától való elszigetelődés, hanem a politikai részvétel útját választották. Klaus a radikális reformok szorgalmazásával egyidejűleg törekedett a mögötte álló politikai erők támogatásának megőrzésére. Klaus ugyanakkor neoliberais retorikájával elfedte azt, hogy e támogatás megőrzésének ára a szociális védőháló és garanciák fenntartása volt. Így például a cseh kormány partner volt a neokorporatív munkaerő-piaci intézmények létrehozásában, alacsony munkanélküliséget elősegítő gazdaságpolitikát folytatott, szociális minimum szerinti jövedelemszintet állapított meg, fenntartotta az állam elkötelezettségét az univerzális szociális juttatások iránt. A tartós politikai támogatás lehetővé tette a cseh reformkormánynak, hogy viszonylag hosszabb ideig maradjon hatalmon, mindez azonban nem vezetett a lengyelországihoz képest sikeresebb gazdasági átalakuláshoz. Ellenkezőleg, Klaus politikája több szempontból hibás volt, és az átalakulás megtorpanását eredményezte – írja Orenstein.

A cseh csoda összeomlását a kilencvenes évek második felében számos politikai tévedés és hiba váltotta ki. A szerző megemlíti a tömeges kuponos privatizációt, amely nem jelentette a vállalati vezetés valóságos tulajdonosi kontrollját, az alacsony munkanélküliségi szintet támogató gazdaságpolitikát, a pénzügyi piac szabályozásának és a vállalati csődöknek az elutasítását, valamint a gazdasági nacionalizmust, amely az exportpiacon versenyképes hazai nagyvállalatok, a „nemzeti bajnokok” létrehozására törekedett. Csehországban a gazdasági teljesítmény javulásához politikai változásra, a kormány leváltására volt szükség. Az új baloldali kormány pótolta Klaus mulasztását azzal, hogy beavatkozott a hazai pénzügyi piacokon, megerősítette az állami felügyelet intézményeit, és hozzájárult a bankrendszer privatizációjához.

A demokráciának a politika korrekciójára és tanulásra kényszerítő hatását a szerző a cseh és lengyel privatizáció összehasonlításán keresztül is demonstrálja. Kezdetben mind a cseh, mind a lengyel kormány politikai prioritásként kezelte a kuponos privatizáció programját, amelyet a közgazdasági *mainstream* képviselői és a nemzetközi pénzügyi szervezetek is támogattak.

Csehországban a politikai stabilitás lehetővé tette a cseh kormány számára a tömeges kuponos privatizáció radikális reformjának végrehajtását, de ezzel e privatizációból fakadó negatív hatások rögzítését is. A lengyel esetben a politikai hatalom váltakozása lelassította a privatizációt, s ezzel lassította a hibás privatizációs politika alkalmazását, illetve lehetővé tette a politikai korrekciót.

A posztoszocialista gazdasági átalakulás technokrata, Orenstein által *neoliberais*nak nevezett felfogása szkeptikus volt a parlamentáris demokráciával szemben, mivel úgy tartotta, hogy az érdekcsoportok autonóm szerveződését elősegítő demokratikus rendszer keretei között a döntéshozókat könnyen befolyásolhatják a különérdekeket követő érdekcsoportok. A gazdasági reformok sikere ezért e felfogásban az érdekcsoportoktól elszigetelt erős végrehajtó hatalmat tételez fel. A *szociáldemokrata* elképzelés szerint a társadalmi kohézió a hosszú távú politikai stabilitás fontos építőeleme, s ezért a piaci hatékonyság érvényesítését egyoldalúan szem előtt tartó reformjavaslatok veszélyeztetik a demokráciát, annak stabilitását. Az első álláspont szerint a demokrácia fenyegeti a gazdasági reformot, a második nézet szerint pedig a radikális gazdasági reformok fenyegetik és destabilizálják a demokráciát. A szociáldemokrata felfogás tehát nem más, mint a rivális nézet megfordítása. Ily módon belátható, hogy mindkét felfogás foglya marad a kapitalizmus *versus* demokrácia dichotómiájának – mondja a szerző.

Orenstein e dichotómia előfeltételezésével szemben a kapitalista átalakulás és a demokrácia összetartozásának tétele mellett érvel. Azt hangsúlyozza, hogy a demokratizálódás és a piacosság egymást erősítő folyamatok is lehetnek. 1. A demokratikus szabályokhoz, normákhoz való ragaszkodás hatást gyakorolt a reformerek politikai stílu-

sára. E folyamat során a hatalmi elit technokratái technopollá alakulhattak át. 2. A demokratikus szabályokhoz való ragaszkodás formálta a reformok tartalmát, arra kényszerítve a reformereket, hogy a demokratikus politika és a koalíciós kormányzás követelményeihez igazítsák elképzeléseiket. 3. A demokratikus szabályokhoz való ragaszkodás instabil politikát eredményez, de ez – szemben az előzetes feltételezésekkel – nem gátolja, hanem segíti a reformokat, mivel lehetővé teszi az elkövetett hibák kijávitását és sikeresebb politika kialakítását.

A lengyel és a cseh átalakulás összehasonlítása azt mutatja – mutat rá Orenstein –, hogy a hatalomban lévő politikai erők demokratikus váltakozása meglepően hatékony volt az átmenet segítésében. A szerző szerint ez is igazolni látszik azt az általános tételt, hogy a gazdasági reformok azokban az országokban voltak sikeresek, amelyekben a központi végrehajtó hatalom a demokratikus intézmények által ellenőrzött és így elszámoltatható volt, illetve amely szélesebb politikai koalíció támogatását tudhatta maga mögött.

Orenstein ugyanakkor nem tagadja, hogy a politikai demokrácia intézményrendszere a reformok gátjává is válhat. A demokrácia és a piac nem általában, hanem csupán meghatározott feltételek együttállása esetén erősíti egymást. Kelet-Közép-Európában a demokratikus keretek között lezajló kapitalista átalakulás csupán speciális korlátozó feltételek megléte miatt lehetett sikeres. E speciális feltételek Orenstein szerint a következők voltak. 1. Az europaizálódás követelményei. A kelet-közép-európai posztoszocialista átalakulás az Európai Unióhoz való csatlakozás folyamatához kapcsolódott, s az Európa-konformitás követelménye segítette a hatalmváltáshoz kötődő politikai korrekciókat, illetve gátolta a politikai szélsőségek felé történő kilengéseket. 2. A pártideológiák konvergenciája. Az europaizálódás követelményrendszere segítette egy olyan, a pártokon túlnyúló ideológiai identitás kialakulását, amely ugyancsak a politikai közép felé terelte a politikai szereplőket. Ennek eredményeként a versengő stratégiák konvergenciája jött létre. Az europaizálódás külső és belső feltételei kivételesen kedvező körülményeket teremtettek ahhoz, hogy a hatalmon lévő erők cseréje tanulási és korrekciós folyamatokhoz vezessen, s ne pedig a reformok útjáról való letéréshez, az átmenet destabilizálásához. Az europaizálódáshoz kötődő feltételrendszer megteremtette a szükséges politikai konszenzust az átmenet főbb kérdéseiben a versengő politikai erők között – s ezzel kumulálta és középre mozdította a politikai változásokat.

Orenstein könyvében az elméleti állítások és az empirikus példák elemzése kölcsönösen támogatja egymást. Mind a cseh, mind a lengyel példa bemutatása alátámasztja a szerző téziséét arról, hogy a politikai demokrácia meghatározott – és a könyvben jól specifikált – feltételek mellett nem korlátozza, hanem segíti a kapitalista gazdasági átalakulást. A magyar olvasó ugyanakkor természetesen kérdezi, vajon illeszkedik-e a magyar átmenet a szerző téziséhez. A magyar átalakulás is képes volt együtt tartani a piacgazdaság és a politikai demokrácia intézményeit, de úgy tűnik, hogy más módon, mint a másik két esetben. Csupán utalok arra, hogy a magyar átalakulás során a többszöri hatalmváltozás sem vezetett például a privatizációs politika lényegi változásához. Magyarországon nem volt szükség a tömeges kuponos privatizáció politikai korrekciójára, mert e politikát egyik hatalmon lévő koalíció sem vállalta. Másrészt, a magyar átalakulás során is szükségessé vált a megszorító gazdasági stabilizációs program alkalmazása, de ennek bevezetése olyan radikális gazdaságpolitikai irányváltás révén vált lehetségessé, amelyet nem egy demokratikusan kikényszerített hatalmváltás idézett elő, hanem a hatalmon lévő szocialista-liberális koalíció döntése arról, hogy a váltás elkerülhetetlen. A magyar eset elemzése tehát azt mutatja, hogy a politikai tanulás folyamata nem kötődik közvetlenül a pártverseny által kikényszerített hatalmváltáshoz, politikai irányváltás létrejöhet a hatalomban lévő politikai erők cseréje nélkül is,

illetve arra is példaként szolgálhat, hogy a demokratikus hatalomváltás nemcsak politikai korrekciókhoz, hanem új politikai hibák elkövetéséhez is vezethet.

A magyar példa elemzése nem cáfolja Orenstein téziséét arról, hogy a demokrácia nem csupán gátja, hanem segítője is lehet a posztoszocialista gazdasági reformok megvalósításának, de azt megmutatja, hogy a kiválasztott empirikus esetek elemzése jelentős hatást gyakorolt a szerző elméleti állításainak megfogalmazására. A magyar eset vizsgálata alapján ezért a politikai demokrácia és kapitalista átalakulás összefüggései árnyaltabban és további elemekkel gazdagodva lennének megfogalmazhatók.

Hivatkozások

- BRUSZT LÁSZLÓ [1995]: A centralizáció csapdája. Savaria University Press, Szombathely.
- CSABA LÁSZLÓ [1994]: Az összeomlás forgatókönyvei: A rendszerátalakítás alkalmazott közgazdaságtana. Figyelő Kiadó Rt., Budapest.
- GRESKOVITS BÉLA [1998]: The Political Economy of Protest and Patience: East European and Latin American Transformations Compared. Central European University Press, Budapest.
- MURRELL, P. [1995]: The Transition According to Cambridge, Mass. Journal of Economic Literature, Vol. 33. március, 164–178. o.
- OFFE, C. [1991]: Az egyidejűség dilemmája. Társadalmi Szemle, 8–9. sz.
- PRZEWORSKI, A. [1991]: Democracy and the Market. Cambridge University Press, Cambridge.
- STARK, D.–BRUSZT LÁSZLÓ [1998]: Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe. Cambridge University Press, Cambridge.
- STARK, D. [1994]: Új módon összekapcsolódott régi rendszerelemek: rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban, I–II. Közgazdasági Szemle, 11. és 12. sz., 933–948 és 1053–1069. o.

Gedeon Péter